

ARŪNAS VYŠNIAUSKAS

Centrum Badania Ludobójstwa

i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, Wilno, Litwa

W kwestii niemieckiego pojęcia przestrzeni Litwy od czasów św. Brunona z Kwerfurtu (wiek XI) do Generalbezirk Litauen podczas okupacji niemieckiej ziem litewskich w trakcie II wojny światowej

W konstytucji Republiki Litewskiej, przyjętej w 1992 roku, w preambule jest zapisane: „NARÓD LITEWSKI – przed wielu wiekami tworząc państwo litewskie...”¹. Przyjęto zatem, że naród litewski stworzył państwo litewskie w dawnych czasach, chociaż dokładnie nie sprecyzowano, kiedy to miało miejsce i na jakim terytorium. Niektórzy historycy litewscy podchodzą do tego stwierdzenia nieco krytycznie. Pierwotne plemiona żyjące w lasach, na polach czy też na wzniesieniach pomiędzy lasami, jeziorami itp., w razie niebezpieczeństwa szukały schronienia na trudno dostępnych torfowiskach, w grodziskach, miejscach otoczonych wałami, rowami i różnymi fortyfikacjami ułatwiającymi obronę. Rzeki i jeziora stanowiły naturalne bariery obronne, ale mogły też służyć jako szlaki komunikacyjne. Dopiero z czasem powstawały organizacje plemienne, kształtowały się terytorialne związki, lokalne społeczności z władcą lub z kolektywem zarządzającym. Proces formowania się narodu litewskiego miał, co oczywiste, charakter długofalowy, toczący się na przestrzeni dziejów. Dodajmy, że państwo mogło tworzyć i spajać naród, a na przestrzeni wieków znaczenie narodu litewskiego

---

¹ *Konstytucja Republiki Litewskiej, uchwalona przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum z dn. 25 października 1992 r.*, Lietuvos Respublikos Seimas, [online], [dostępny: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=TAIS.313314&category=TAD>], [dostęp: 23.07.2022].

podlegało zmianom. Bez względu na stopień zaawansowania tych procesów, jak by nie patrzeć, nazwa „Litwa” ma już tysiącletnią tradycję.

W *Annales Quedlinburgenses* (*Roczniki kwedlinburskie*) pod rokiem 1009 odnotowano: „arcybiskup i mnich” św. Bruno, zwany także Bonifacius (imię nadane mu jako mnichowi) wraz z 18 osobami towarzyszącymi został zamordowany *in confinio Rusciae et Lituae*². Mowa o Brunonie z Kwerfurtu. Nazwa Litwa pojawiła się także wśród opisywanych wydarzeń z XI wieku w starych latopisach ruskich spisanych w języku cerkiewnosłowiańskim. Zdaniem polskiego historyka Jerzego Ochmańskiego „Litwa znana była Rusi na długo przed 1009 r.”³. Problem występowania nazwy i lokalizacji pierwotnej Litwy do tej pory nie został należycie naukowo wyjaśniony. Powstawało wiele koncepcji oraz trudnych do zweryfikowania hipotez, a kontrowersje wokół tego zagadnienia trwają nadal. Sam J. Ochmański napisał: Brunon „udał się do kraju Prusów pragnąc nakłonić ich do przyjęcia chrześcijaństwa”, jednak został zamordowany wraz ze swymi 18 towarzyszami „na granicy Litwy i Rusi, prawdopodobnie w kraju Jaćwieży”⁴. Według tego polskiego historyka „Europa Zachodnia po raz pierwszy dowiedziała się o istnieniu Litwy zupełnie przypadkowo w 1009 r.”⁵. Z tej interpretacji wynika, że Brunon, udając się do ziemi Prusów, zapewne nie wiedział o istnieniu kraju o nazwie Litwa. Dowiedział się o nim dopiero w czasie podróży, ale miało to miejsce tuż przed jego tragiczną śmiercią. Tak więc skutek przypadku Litwa po raz pierwszy została wymieniona w zapisie kronikarskim.

Litewscy historycy nie zaakceptowali koncepcji powstałej w XIX wieku i spopularyzowanej na początku XX wieku, mówiącej, iż miejsce zabicia Brunona z Kwerfurtu znajdowało się nad jeziorem Niegocin w okolicach miasta Lötzen na Mazurach w Prusach Wschodnich (obecnie jest to Giżycko w województwie warmińsko-mazurskim). W litewskiej historiografii problematyce dotyczącej pojawienia się Litwy pierwotnej i samej nazwy poświęcono niejedną pracę naukową.

² *Die Annales Quedlinburgenses*, hrsg. M. Giese, Hannover 2004, s. 527.

³ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 40.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

Przy czym w badaniach tych widoczne są wpływy polskiej historiografii. Na przykład w litewskim środowisku naukowym, dzięki publikacjom mediewisty Edvardasa Gudavičiausa⁶, pozytywnie przyjęto konkluzje polskiego historyka Janusza Bieniaka, którego zdaniem nazwa „Prusy” na początku XI wieku w źródłach zachodnich mogła odnosić się również do Litwy, gdyż ta wówczas nie była znana społeczności chrześcijańskiego Zachodu⁷.

Zachowane źródła nie pozwalają doprecyzować, gdzie przebiegała granica (łac. *confinio*) między dawną Rusią a Litwą pierwotną i gdzie Brunon spotkał się z władcą pogańskim, a następnie wiosną (9 marca 1009 r.) został zabity „na pograniczu Rusi i Litwy”. W litewskiej historiografii można natrafić na różne wersje lokalizacji śmierci św. Brunona, nawet tak egzotyczne, jak u Leta Palmaitisa, który Rusi w tym przypadku nie utożsamiał z Rusią Kijowską, a z regionem u ujściu rzeki Niemen, gdzie znajduje się jej prawa odnoga pod nazwą Rusnė (po polsku w XIX w. nazywana *Rusa*, a obecnie *Ruś*) oraz miasteczko Rusnė⁸. Ta miejscowość pod względem administracyjno-terytorialnym długo należała do państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, potem do Prus Książęcych, Królestwa Prus (Brandenburgia-Prusy) itd., toteż w materiale źródłowym w wersji niemieckojęzycznej występuje jako: *Rus-sna* (1420 r.), *Rusna* (1526 r.), *Russe* (1576 r., 1595 r.), *Russ* (1735 r.), a później nawet i *Ruß*⁹. Badając dawne bałtyckie toponimy ze zniemczonymi nazwami, należy zachować ostrożność, na co wskazał znany bałtysta Zigmantas Zinkevičius w swojej recenzji pracy L. Palmaitisa¹⁰. Pomimo rzeczowej krytyki przyznał Palmaitisowi rację w niektórych interpretacjach filologicznych, ale nie w zakresie lokalizacji pogranicza Rusi i Litwy w *Rocznikach kwedlinburskich*.

⁶ E. Gudavičius, „Lietuvos“ vardas XI a.–XX a. I pusės šaltiniuose, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, Visuomeniniai mokslai”, T. 3: 1983, p. 79–88; idem, *Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva, w: 1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija*, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius 2006, s. 9–65.

⁷ J. Bieniak, *Wyprowa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji*, „Acta Baltico-Slavica”, T. 6: 1969, s. 181–195.

⁸ L. Palmaitis, *Imintos tūkstantmečio mįslės. Šventasis Brunonas Bonifacas, senovės baltai ir Lietuvos pasienis*, Kaunas 2009, s. 67–94.

⁹ Z. Zinkevičius, [recenzja] *Letas Palmaitis, Imintos tūkstantmečio mįslės: Šventasis Brunonas Bonifacas, senovės baltai ir Lietuvos pasienis*, Kaunas 2009, „Baltistica”, T. 44: 2009, nr 1, s. 151.

¹⁰ Ibidem, s. 149–159.

Zbiór dotychczas znanych źródeł dotyczących ostatniej misji Brunona został wydany w 2006 roku wraz z przekładami na język litewski¹¹. Dziesięć lat później ukazała się drukiem litewska monografia, w której przeanalizowano te źródła¹². Nie ma pewności, czy istnieją jeszcze jakieś inne pisane źródła historyczne pochodzące ze średniowiecza, można jedynie pokładać nadzieję, że badania nad wspomnianym zagadnieniem poszerzą odkrycia archeologiczne. Pozostaje zatem rozwinąć kompleksowe podejście naukowe historyków oraz ich współpracę z językoznawcami w interpretacyjnej ekwilibryście nazewnictwa terytorialno-rzeczowego.

Pisownia nazwy Litwa w kilku językach obcych

Językoznawcy nazwę kraju zrekonstruowali w języku dawnych Bałtów: ***Lēt-uv-ā** (> **Lietuvà**), chociaż pisownia fonetycznymi znakami samogłosek z diakrytykami nieco różni się w literaturze naukowej. Ten choronim jest złożony, a główna jego część to **Lēt**. Bezsuflksowy wariant, według litewskiego językoznawcy Antanasa Salysa, musiał brzmieć: ***Léita** > ***Lieta**¹³. Sama pierwotna nazwa uległa zmianom. Z suflksem i monoftongizacją w formie „Litwa” ze wschodniosłowiańskich dialektów została przejęta do języka łacińskiego w krótkiej formie *Litua*, co widzimy w *Rocznikach kwedlinburskich*. W tym źródle nazwy dwóch sąsiednich krajów były użyte według deklinacji w łacińskim przypadku *genetivus: Rusciae et Lituae*.

Północni sąsiedzi Bałtów, Estończycy, Litwę nazywają *Leedu*, a ziemię litewską – *Leedumaa*. Natomiast Łotysze nazwę naszego kraju przejęli w brzmieniu litewskim – *Lietuva*. Jeszcze po I wojnie światowej w powstałym wówczas niezależnym państwie łotewskim Litwę po łotewsku pisano: *Leetawa*. Jak widzimy więc, u Łotyszów i Estończyków nie było monoftongizacji dyftongów (**i** zamiast **ie** albo **ei**) w nazwie Litwy, jak to było w językach słowiańskich. Po **L** występuje dyftong **ie**, jak obecnie w litewskiej nazwie *Lietuva*, a dawniej u Łotyszów i Estończyków – podwójne **e** (**ee**), wymawiane jak długi **e**, co odpowiadało nazwie kraju w dawnej formie. *Leet-* oraz *Leed-* brzmią podobnie.

¹¹ *1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija*, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius 2006.

¹² I. Leonavičiūtė, *Tūkstantmečio detektyvas: Šv. Brunonas ir 1009-ieji*, Vilnius 2016.

¹³ S. Karaliūnas, *Baltų etnonimai*, Vilnius 2015, s. 351.

Ryc. 1. Fragment mapy Łotwy „Latwijas Karte” opublikowanej w czerwcu 1920 r. w łotewskim czasopiśmie „Ilustrētā Žurnāla”. Nazwa sąsiedniej Litwy podpisana jest: LEETAWA
Zdjęcie z archiwum autora – A.V.

Zastanówmy się, dlaczego w języku angielskim nazwa Litwy pisana jest **Lithuania** z literą **h**, która jako fonem nie jest charakterystyczna dla języka litewskiego? Co prawda w języku litewskim niektóre słowa występują z tą literą, jednak są to słowa obcojęzyczne. Wiele osób za granicą nie od razu zrozumie, o który kraj chodzi, jeśli powie się *Lithuania* w brzmieniu angielskim: /ˌlɪθjuˈeɪniə/ (zapis w międzynarodowym alfabecie fonetycznym). W przypadku, gdy wypowie się tę nazwę bez **h** – *Lituania*, to szybciej zrozumieją, o którym kraju jest mowa. Pojawienie się litery **h** (grafem **h**) w nazwie kraju litewskiego w starych zapisach można wyjaśnić pochodzeniem jej z dawnej pisowni niemieckiej.

Jak zauważył niemiecki profesor Johann Ehrenfried Zschackwitz (1669–1744), niemiecką nazwę Litwy, którą zapisywano dawniej *Litthauen*, można wywodzić od dawnych domniemanych *Littesgau* albo *Liutesgau*. Zdaniem Zschackwitza słowo to składa się z dwóch

części: pierwsza to *Littes* albo *Liutes*, a druga – to *Gau*¹⁴. Według tego niemieckiego uczonego w toku ewolucji językowej niemieckie *gau* zostało zastąpione przez *hau* (nastąpiło przejście głoski **g** [gie] w **h** [ha]) w nazwie *Litthauen*. W germańskich dialektach *Gau* oznaczało *Land*, to znaczy kraj, albo *Landes-Gegend*, to znaczy mniejsza część kraju – region. We współczesnym słowniku niemieckim występują słowa *Land* oraz *Gegend*, natomiast nie ma terminu *Landes-Gegend*¹⁵, ale takie słownictwo było stosowane w niemieckich tekstach drukowanych w XVIII wieku. Natomiast słowo *Liuttes* albo *Lites* Zschackwitz wyjaśniał jako pochodzące od niemieckiego *Leibeigene*, czyli ludzi będących w poddaństwie, albo też w innym położeniu społecznym jako *Freygelassene*, czyli ludzi wyzwolonych, którzy zostali uwolnieni z niewoli przez swoich panów lub zostali uznani za wolnych¹⁶.

Dlaczego *Litthauen* ma końcówkę *-en*? Zschackwitz nie napisał, ale to oczywiste. W języku niemieckim dla nazw geograficznych często pojawia się końcówka *-en*. Na przykład Kowno (w polskiej pisowni) po litewsku – Kaunas. W carskiej Rosji mówiono i pisano *Kovna* (Ковна), a w czasach I wojny światowej Niemcy nazywali to miasto w polskim brzmieniu – Kowno. Z kolei podczas II wojny światowej, gdy Niemcy ponownie okupowali Litwę, to nazwa miasta w języku niemieckim została zmieniona na *Kauen*, właśnie ze wspomnianą wyżej końcówką *-en*.

Powróćmy do angielskiej nazwy Litwy. Anglosasi nazwę Litwy przypuszczalnie przejęli od Saksończyków. Korzystając z ich tekstów, zapisanych po niemiecku albo po łacinie z wykorzystaniem **h**, w angielskim języku powstała dziwaczna fonetycznie *Lithuania*, której wymowa dość wyraźnie różni się od fonetyki w językach bałtyckich, słowiańskich i ugrofińskich. Pamiętajmy jednak, że w niektórych językach germańskich fonetycznie występowała litera **h**, połączona z *lit-*: np. starosaksoński *līthan*, *līðan*, stary fryzyjski *lītha*.

¹⁴ J.E. Zschackwitz, *Einleitung zu denen Rechts-Ansprüchen, Der Hohen Häupter und Staaten von Europa* [...] auch mit einem vollständigen Register versehen, Anderer Theil, Franckfurt und Leipzig 1735, s. 95–96.

¹⁵ Wörterbuch der deutschen Sprache, [online], [dostępny: <https://www.duden.de/woerterbuch>], [dostęp: 23.07.2022].

¹⁶ Ibidem.

Sprawa pojawienia litery **h** w pisanej nazwie Litwy w angielskim i w niektórych innych językach wymaga dalszych badań. W *Canterbury Tales*, w zbiorze opowiadań z XIV wieku autorstwa Geoffreya Chaucera, czytamy o rycerzu: „*In Lettow hadde he reysed and in Ruce*”¹⁷. Słowo Litwa (*Lettow*) jest tutaj zapisane bez **h**. W XVII wieku nazwę Litwy po angielsku pisano już w formie łacińskiej – *Lithuania*. Zdaniem językoznawcy Z. Zinkevičiusa była to hybryda powstała w powiązaniu z formą słowiańską¹⁸. Czy faktycznie były jakieś wpływy niemieckie na angielską pisownię *Lithuania*? Jest to ciekawe pytanie nie tylko dla językoznawców, ale również dla historyków.

Litwa – historyczno-etymologicznie to socjonim

Odnosnie do nazwy Litwy wspomniany wyżej J.E. Zschackwitz traktował etymologicznie *Litthauen* w sensie socjonimu. Współcześnie w litewskim dyskursie naukowym geneza nazwy Litwa coraz częściej też jest traktowana jako socjonim. Nazwę kraju z życiem społecznym w dawnych czasach próbował powiązać litewski historyk Artūras Dubonis. W źródłach spisanych w języku urzędowym wschodniosłowiańskim Wielkiego Księstwa Litewskiego z XV–XVI wieku prześledził kategorię ludzi służebnych, zapisanych jako: *леути, леиуцы, леитеве* itp.¹⁹. Pisownia ta po litewsku w historiografii przyjęła się w formie *leitis* (liczba pojedyncza) oraz *leičiai* (liczba mnoga). Była to warstwa społeczna, której przodkowie jeszcze w czasach plemiennych służyli jako straż przyboczna władcy i wojownicy biorący udział w wyprawach. Wypełniali oni także inne zadania, jak np. ochrona granic, ściąganie podatków (zbieranie danin), a nawet pełnili funkcję policyjną, posiadając pełnomocnictwa władcy danej ziemi czy regionu.

Zdaniem polskiego historyka Henryka Łowmiańskiego *Litwa* w łacynizacjach ruskich występowała w znaczeniu nie tylko jako kraj albo szczepek, lecz także jako „oddziały wojskowe, drużyny”²⁰. Jeszcze dalej

¹⁷ Cyt. za: Z. Zinkevičius, *Lietuvos vardas: Kilmė ir formų daryba*, Vilnius 2010, s. 19.

¹⁸ Ibidem, s. 19–20.

¹⁹ A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius 1998.

²⁰ H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932, s. 331.

w interpretacji słowa *Litwa* poszedł litewski bałtysta, etymolog i socjolingwista Simas Karaliūnas, który wykazał, że *Litwa* (*Литва́*) w ukraińskich narodowych pieśniach była pojmowana jako oddział młodych mężczyzn napadających i uprowadzających dziewczęta. W niektórych narzeczach ruskich słowo *литва́* było pojmowane jako naród, narodowość²¹. Te wszystkie wyjaśnienia są argumentami na to, iż nazwa kraju ma korzenie w socjonimach, a nie w hydronimach.

Jeszcze przed II wojną światową na Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie językoznawcy lituaniści (A. Salys, P. Skardžius, P. Jonikas) sformułowali hipotezę, że w pradawnych czasach mogła istnieć rzeka, którą nazywano **Léitā*, a później **Lieta* i od tego terminu, po dodaniu sufiksu *-uva*, powstała nazwa kraju *Lietuva*²². Brano pod uwagę rzekę Leitē w delcie Niemna, będącą prawym dopływem odnogi Niemna – Rusnė²³. Z kolei polski językoznawca Jan Otrębski pod koniec lat 50. XX wieku głosił hipotezę, że **Leita*, **Lieta* to prastara zapomniana nazwa Niemna²⁴. W Litwie sowieckiej odpowiedniego hydronimu doszukiwał się językoznawca Kazys Kuzavinis. Jego zdaniem to mała rzeka o długości zaledwie 11 km, będąca dopływem Wilii (lit. Neris), potocznie nazywana przez ludność miejscową *Letáuka*, *Letāvka*, *Litāvka*. W formie przetransponowanej do dzisiejszego literackiego języka litewskiego ta nazwa, według Kuzavinisa, powinna brzmieć: *Lietavà* (pradawna forma), *Lietáuka* (późniejsza gwarowa hybrydowa forma)²⁵. Koncepcja Kuzavinisa i jego podejście hydronimiczne ma zwolenników również wśród współczesnych językoznawców, jak np. u Vidasa Garliauskasa²⁶.

Również historyk J. Ochmański doszukiwał się nazwy Litwy w hydronimach²⁷, z tą różnicą, że rzeka przez niego wskazana znajdowała się w innym miejscu, aniżeli uczynił to K. Kuzavinis. Polski historyk

²¹ S. Karaliūnas, *Lietuvos vardo kilmė*, „Lietuvių kalbotyros klausimai”, T. 35: 1995, s. 71–72.

²² Idem, *Baltų etnonimai*, s. 337–339.

²³ K. Kuzavinis, *Lietuvos vardo kilmė*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Kalbotyra”, T. 10: 1964, s. 5.

²⁴ J. Otrębski, *Lietuvà*, „Beiträge zur Namenforschung” 1958, Jg. 9, s. 116–118, 188.

²⁵ K. Kuzavinis, op. cit., s. 8–10.

²⁶ V. Garliauskas, *Dar kartą dėl Lietuvos vardo ir lietuvių etnogenezės*, „Gimtoji kalba“, 2019, nr 5, s. 3–8.

²⁷ J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 12–13.

pochodzenie nazwy Litwy odnosił do rzeki w dawnym powiecie trockim pod nazwą *Leytie*, zapisanej w aktach sądowych *Metryki Litewskiej* z 1542 roku²⁸. Zdaniem J. Ochmańskiego rzeka ta była jednym z prawych dopływów Niemna, a obecnie nazywana jest Verknė²⁹ (spolszczona nazwa – Wierzchnia).

Z kolei S. Karaliūnas nazwę Litwy powiązał z terminologią militarną. Wykazał zbieżność słów wypowiedzianych w językach germańskich. Połączył rdzeń słowa *liet-* (*leit-*) z odpowiednikami: niemieckim *Geleite* – „eskorta, ochrona zbrojna, konwój” (czyli grupa osób kogoś eskortująca) oraz *Leide* w języku średnio-wysoko-niemieckim (*Mittelhochdeutsch*)³⁰, staro-fryzyjskim *lid*, staro-islandzkim *lið*³¹. Takich przykładów w językach germańskich jest więcej. Dla czytelników polskich będzie to lepiej zrozumiałe, jeżeli przytoczymy litewskie słowo *lydėti*, które w litewsko-polskich słownikach jest tłumaczone jako: „odprowadzać, towarzyszyć”. Karaliūnas wykazał, że w niektórych nareczach bałtyckich mówiono *leičiai*, a w innych – *liėčiai i stąd, jego zdaniem, powstała forma *lietuvi*, którą traktuje się jako samonazwę etniczną Litwinów, aktualną do dzisiaj³². Według Karaliūnasa nazwa Litwini jako etnos pochodzi od grupy społecznej *leičiai* / *liečiai*, a poprzez dodanie sufiksu *-uv* pochodzi również nazwa kraju – Litwa (*Lietuva*). Karaliūnas stoi na stanowisku, że z historyczno-etymologicznego punktu widzenia wyjaśnienie tkwi w rzeczowniku zbiorowym jeszcze z czasów plemiennych określającym warstwę ludzi powiązanych militarnie, czyli oddział żołnierzy porównywalny ze staroruską drużyną³³.

Ze zrozumiałych względów ci *leičiai* / *liečiai* pełniący funkcję militarną musieli mieć jakiegoś dowódcę czy wodza. Współcześnie w języku niemieckim taką osobę nazywa się *Leiter*. Tak było i w dawnych czasach, ale w językach germańskich słowo *leiter*, chociaż brzmiało podobnie, to jednak było wypowiedziane w różnych wariacjach. Dlatego

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, s. 13.

³⁰ S. Karaliūnas, *Lietuvos vardo kilmė...*, s. 86.

³¹ Idem, *Baltų etnonimai...*, s. 349.

³² Ibidem, s. 351.

³³ Idem, *Lietuvos vardo kilmė...*, s. 85.

niewykluczone, że nazwa Litwy jest też związana ze słowem *Leiter* i jego konwojem *Geleit*, *Geleite*. Jak czytamy w niemieckim słowniku, *der Leiter* pochodzi od „mittelhochdeutsch leitære, althochdeutsch leitāri = Führer”³⁴.

Rozpatrując to zagadnienie, trzeba mieć na uwadze, że wikingowie i Goci z językowego punktu widzenia to także Germanie, a języki bałtyckie nie były od nich odizolowane. Według językoznawców ich wzajemne przenikanie się jest zauważalne jeszcze w czasach przed pojawieniem się Litwy w źródłach pisanych. Powszechna jest naukowa hipoteza mówiąca o tym, że wikingowie odbywający długie podróże rzekami we wschodniej Europie stworzyli swoistą mieszanicę językową powstałą ze słów północnych Germanów, Bałtów, wschodnich Słowian, bałtyckich Finów, może nawet i Tiurków. Tym mieszanym językiem porozumiewali się w kontaktach, np. handlowych³⁵. Tym samym można pokusić się o stwierdzenie, że Germanie mieli wpływ na miejscowe dialekty różnych języków od Skandynawii po Morze Czarne. Z drugiej strony patrząc, należy przypomnieć, że Germanie i Bałtowie pochodzili z tej samej rodziny językowej – indoeuropejskiej, która w krajach niemieckojęzycznych jest nazywana *indogermanische Sprachen*. Nic więc dziwnego, że niektóre słowa bałtyckie i germańskie wymawia się podobnie i etymologicznie pochodzą z dawnych czasów.

Naziści w III Rzeszy wskrzesili średniowieczne słowo *Gau* jako większy region, i to wówczas pojawił się termin *Gauleiter* jako nazwa stopnia politycznego, nadawanego przywódcy NSDAP w wielkim regionalnym okręgu partyjnym (*Gau*). Zestawiając ten nazistowski termin z rozważaniami J.E. Zschackwitza i S. Karaliūnasa, można dostrzec punkty wspólne w słowie *Gauleiter* z nazwą Litwa w niemieckim brzmieniu. Biorąc pod uwagę języki indoeuropejskie, czyli także indogermanskie: *Gau* + *Leiter* otrzymamy słowo „Gauleiter”, a Litwa to *Leit* + *hau* (przerobione z *gau* + dodana niemiecka końcówka *-en*).

³⁴ Wörterbuch, DUDEN, [online], [dostępny: https://www.duden.de/rechtschreibung/Leiter_Anfuehrer_Stoff], [dostęp: 23.07.2022].

³⁵ P.S. Ureland, *Prehistoric bilingualism and pidginization as forces of linguistic change*, „The Journal of Indo-European Studies”, 1979, Vol. 7, s. 77–104.

I tym samym otrzymamy coś w rodzaju *Lithauen* / *Litthauen*, różnie zapisywane po niemiecku.

Przyczyny pojawienia się pierwotnej Litwy i nowa hipoteza badawcza na temat lokalizacji ostatniej podróży św. Brunona z Kwerfurtu

W poszukiwaniu przyczyn migracji plemion leto-litewskich i ich osiedlenia się u wybrzeży Bałtyku cenne spostrzeżenia wnosi niemiecka myśl naukowa. Przywołajmy zatem to, co na ten temat napisał Johann Gottfried Herder: „Pochodzenie Litwinów, Kurlandczyków i Łotwaków okryte ciemnością; można się słusznie domniemywać, iż z wolna odpierano te ludy aż na pobrzeża Bałtyku”³⁶.

Polskie tłumaczenie, pochodzące z 1838 roku, nie jest zbyt dokładne. W przytoczonym wyżej zdaniu – w niemieckojęzycznym oryginale Herder stwierdził, że Litwinów, Kurlandczyków i Łotwaków („Letów”) odparto aż do pobrzeża morza, skąd (z punktu widzenia geograficznego) nie można było ich już dalej wypierać³⁷. W tym tkwi sens dalszych interpretacji. Które dawne plemiona popchnęły Litwinów, Kurlandczyków i Łotwaków („Letów”) nad Bałtyk, tego Herder nie wyjaśnił.

Pojawienie się Litwy i związanych z tym załączków państwowości litewskiej trudno traktować jako reakcję na średniowieczną ekspansję Niemców, którzy dopiero pod koniec XII wieku zaczęli siłą wdzierać się na wschodnie wybrzeża Bałtyku. Zasadna jest jednak interpretacja formowania się pierwotnej Litwy jako drużyny wojów i kontrolowanego przez nią terytorium pogranicza obronnego, powstałego w związku ze stawianiem przez nich oporu zbrojnego wobec presji ze wschodu na zachód, jak i również z południa. To był raczej (parafrazując powstały

³⁶ J.G. Herder, *Pomysły do filozofii dziejów rodzaju ludzkiego. Dzieło przełożone z języka niemieckiego z dodatkiem przedmowy i opisu życia autora przez Józefa Bychowca Kapitana*, t. 3, Wilno 1838, s. 122, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, [online], [dostępny: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/64181/edition/81892/content>], [dostęp: 17.08.2022].

³⁷ Idem, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, t. 2: *Finnen, Letten und Preußen*, ODYSSEE Theater, [online], [dostępny: https://odysseetheater.org/goethe/herder/ideen_16_02.htm], [dostęp: 23.07.2022]: „*Die Litauer; Kuren und Letten an der Ostsee sind von Ungewissem Ursprunge, aller Wahrscheinlichkeit nach indessen auch dahin gedrängt, bis sie nicht weiter gedrängt werden konnten*”.

w XIX w. niemiecki idiom *Drang nach Osten*) *Drang nach Westen* oraz *Drang nach Norden*, czyniony przez wschodnich Słowian.

Już w XVIII wieku niemiecki historyk August Ludwig von Schlözer przyczynił się do powstania tezy, że „Litwini zaczęli tworzyć pierwsze związki państwowe pod groźbą niebezpieczeństwa ze strony sąsiednich monarchij słowiańskich”³⁸. Podobny sposób myślenia o przyczynach powstania załączków litewskiej państwowości w toku walki z najzdatami władców słowiańskich był wyrażany także w polskiej historiografii. Leon Wasilewski w 1912 roku napisał: „Zjednoczenie się w jeden, oczywiście dość luźny, związek państwowy zostało wywołane potrzebą wspólnej obrony wobec napadów z zewnątrz, dokonywanych przez sąsiednich władców ruskich i polskich, szarpiących Litwę dotkliwie w ciągu XI–XII stulecia”³⁹.

Źródła pisane zresztą nic nie mówią na temat tych bardzo wczesnych polskich wypraw na ziemię litewskie, a konkretnie na Litwę. W czasie wojen polsko-litewskich w XIII i XIV wieku te polskie napady przybierały raczej charakter akcji odwetowych. Natomiast w ruskich latopisach jest nieco więcej napisane o zbrojnych starciach rusko-litewskich, które miały miejsce już w XI i XII wieku (w latach: 1040, 1044, ok. 1110, 1131, 1159, 1162 i 1180)⁴⁰. Jak można przeczytać w historiografii polskiej, plemiona słowiańskie na przestrzeni VI–VIII wieku zajęły terytorium teraźniejszej Białorusi, wyparły Bałtów, którzy masowo wyprawiali się w kierunku Morza Bałtyckiego. Taki pogląd zaprezentował J. Ochmański w książce pt. *Dawna Litwa*⁴¹. Tarcia między plemionami bałtyckimi a słowiańskimi trwały również w kolejnych wiekach. Część Bałtów na terytoriach zajętych przez Słowian uległa asymilacji, chociaż przez długi czas były jeszcze zauważane językowe wyspy bałtyckich gwar. Niektóre z tych wysp gwarowych przetrwały do XX wieku. Plemiona bałtyckie, których część wyparto z ich wcześniejszych terenów, były zmuszone organizować system obronny przeciwko

³⁸ Cyt. za: H. Łowmiański, op. cit., s. 233.

³⁹ L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś: Przeszłość – teraźniejszość – tendencje rozwojowe*, Kraków [1912], s. 8.

⁴⁰ T. Baranauskas, *Kur buvo Lietuvos žemė?*, „Lituanistica”, 2002, nr 2, s. 4.

⁴¹ J. Ochmański, *Dawna Litwa: studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 16.

dalszej ekspansji słowiańskiej, a z drugiej strony same dokonywały napałów na ziemie obcych plemion. *Lēt-uv-ā* (*Lietuva*) zapewne musiała powstać w strefie granicznej ze wschodnimi Słowianami. To znaczy, że tej pierwotnej Litwy powinniśmy poszukiwać nie gdzieś pośrodku teraźniejszej Litwy, gdzie płynie 11-kilometrowy strumyk, i nie w Polsce na Mazurach, ale na granicy między dzisiejszą Litwą a Białorusią. Uwzględniając geograficzne uwarunkowania, moim zdaniem mogły to być terytoria wschodnie dzisiejszej Litwy, czyli „rejon” (lit. *rajonas*) ignaliński, jezioroski i święciański. Oczywiście tysiąc i więcej lat temu takiego podziału administracyjnego nie było, ale chodzi tu o terytoria przynajmniej częściowo obejmujące dzisiejsze wschodnie „rejony” Republiki Litewskiej. To tutaj w XI wieku, a może i wcześniej, nastąpiło parcie na pierwotne ziemie Litwy ze strony Połocka (Księstwa Połockiego). Co prawda dla władców Połocka ważniejszą drogą na Zachód był szlak wodny – wielka rzeka, nazywana przez Łotyszy *Daugava*, w Białorusi i Rosji – *Dźwiną Zachodnią*, a w Polsce po prostu *Dźwiną*. To tam być może, niedaleko pogranicza z powstałym wielkim państwem zwanym Rusią, która była raczej dość luźną konfederacją ziem wschodniosłowiańskich, leżała Litwa pierwotna. Jak czytamy w zachowanych do naszych czasów źródłach, Brunon, gdy tylko wkroczył na ziemie pogańskie, był przyjęty przez miejscowego wodza (łac. *rex* – król). Wnioskować więc należy, że ziemia ta leżała niedaleko granicy. Wówczas jednak, we współczesnym tego słowa znaczeniu, formalnie takiej granicy nie było.

Jerzy Ochmański przytoczył takie oto ciekawe niemieckie zdanie pochodzące z roku 1439: „*Breslow twischen Russen und Littonen gelegen*”⁴². Chodzi o Brasław (obecne białoruskie miasto *Браслаў* w obwodzie witebskim). Dzisiejszy rejon brasławski graniczy z Litwą i Łotwą. Po łotewsku wspomniana przed chwilą miejscowość jest obecnie nazywana *Braslava*, co sugeruje podobieństwo do innych nazw w fonetyce łotewskiej i litewskiej jak *Lietuva*, *Daugava* (po litewsku *Dauguva*), *Maskava* (po litewsku *Maskva*) itp. W źródle przywołanym przez Ochmańskiego Niemcy pisząc *Breslow*, zapewne nie mieli na

⁴² Idem, *Litewska granica etniczna na Wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981, s. 17.

myśli Litwy (w tekście posłużyli się słowem *Littonen*) ani Rusi (posłużyli się słowem *Russen*), ale miejscowość leżącą w strefie szerzej rozumianego pogranicza. Zdaniem J. Ochmańskiego przeciwwagą dla ruskiego grodu w Brasławiu (i prawdopodobnie w Dryświatach), jako placówki Krywiczów, którego początek w źródłach pisanych datuje się na wiek XI, była miejscowość Mażulonys (Mażułany) z wielkim grodziskiem nad jeziorem Vėlius. Teraz jest to niewielka wioska w rejonie ignalińskim, 7–8 km w linii prostej od Ignalina (polska nazwa w okresie międzywojennym: Ignalino). Rejon ignaliński, należący do okręgu uciańskiego, to najbardziej na wschód wysunięty administracyjny rejon dzisiejszej Republiki Litewskiej, znajdujący się częściowo na Pojezierzu Święciańskim, które znajduje się nie tylko we wschodniej części Litwy, ale także i w Białorusi (w północno-zachodniej części obwodu mińskiego i południowo-zachodniej części witebskiego). Jerzy Ochmański, w celu wykazania znaczenia miejscowości Mażulonys, przywołał wielkość owalnego placu w tamtejszym grodzisku i wyraził pogląd, że ze względu na swój rozmiar grodzisko (piłkarnia) „musiało być siedzibą jednego z litewskich kunigasów plemiennych”⁴³. Ze swej strony dodajmy, że osobliwością tej miejscowości jest jej położenie geograficzne. Niedaleko Mażulonys znajdują się najwyższe wzgórza Pojezierza Święciańskiego: Būdakalnis (285 m n.p.m.) oraz Nevaišiai (288 m n.p.m.), co było ważne strategicznie dla miejscowej ludności. W dawnych czasach duże znaczenie mogło mieć również to, że miejscowość Mażulonys leżała w dorzeczu Niemna (lit. *Nemunas*) i Dźwiny (lit. *Dauguva*). To znaczy, że Mażulonys drogą wodną było związane nie tylko z ziemiami bałtyckimi w kierunku zachodnim, ale dzięki niewielkiej rzeczce, która wpada do Dżisny (lit. *Dysna*), również w kierunku wschodnim – Dżisna to lewy dopływ Dźwiny. Połock też leży nad Dźwiną, więc kiedy zimą rzeki i jeziora pokrywały się lodem, było możliwe przemieszczanie się z Połocka do Mażulonys po zamarzniętych rzekach.

Pora, żeby wyjaśnić, skąd pochodzi nazwa Mażulonys. Pierwsze skojarzenie, moim zdaniem, to słowo *meža* (межа) – w językach

---

⁴³ Ibidem, s. 19.

słowiańskich oznaczające granicę. Pisownia tego słowa nieco się różni – po białorusku to *мяжа́*. Etymologicznie to słowo można wywieść z praindoeuropejskiego znaczenia *środek* (środkowy, znajdujący się między), a w ujęciu języków bałtyckich, według Maxa Vasmera jego znaczenie ewoluowało z „krzew na krawędzi”⁴⁴. Stąd litewskie *medis* (drzewo), a łotewskie *mežs* (las). W dawnych czasach granicą, strefą graniczną, także obszarem pośrednim mogły być rzeki, góry, wielkie lasy, krzaki między sąsiednimi zaoranymi polami⁴⁵. Wnioskując, można więc powiedzieć, że Mažulonys to miejscowość na pograniczu.

Stopień zachowania źródeł historycznych oraz stan badań pozwalają na postawienie hipotezy, iż Brunon już w 1008 roku, w czasie swego pobytu w Kijowie (a może nawet i wcześniej), dowiedział się o istnieniu pogańskiej Litwy. To wówczas poczynił przygotowania do swej ostatniej podróży misyjnej i w 1008 roku wyruszył z Kijowa wzdłuż Dniepru w kierunku północnym, a stamtąd w kierunku Dźwiny, żeby wzdłuż tej rzeki dotrzeć do ujścia Dżisny. Tym samym zimą, wzdłuż Dżisny, miał dotrzeć do Litwy pierwotnej. Inny wariant tej podróży drogą wodną (zimą – lodową, czyli zamrożoną rzeką) w kierunku Litwy mógł prowadzić prawym dopływem Dniepru – Berezyną (rzeka Berezyna Dnieprowa bywa zamrożona od początku grudnia do początku kwietnia). Stąd drogą lądową jest już niedaleko do wspomnianej wyżej rzeki Dżisny.

Hipotetycznie rozpatrując przebieg ostatniej misji Brunona, można zakładać, że skorzystał on z tradycyjnych szlaków wodnych, a nawet otrzymał od władców kijowskich wsparcie w postaci przewodników w terenie. Szlak wodny, który od późnej jesieni, początku zimy do wiosny zamarzał, był wówczas znany nie tylko w Kijowie. Pisał o nim cesarz bizantyjski Konstantyn Porfirogeneta już w połowie X wieku. W manuskrypcie spisanej po grecku (znanym w późniejszej jego łacińskiej wersji pt. *De administrando imperio*), w rozdziale IX czytamy, że kiedy zaczyna się listopad, to „archonty” (tak w Bizancjum nazywano najwyższych urzędników obcych państw) i „cała Ruś” (w sensie grupy

⁴⁴ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Москва 1986, s. 591–592.

⁴⁵ *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, Vilniaus universiteto Filologijos fakultetas, [online], [dostępny: <https://etimologija.balticnexus.lt/?w=medis>], [dostęp: 23.07.2022].

społecznej⁴⁶) wybierają się z Kijowa i podróżują w celu zbierania danin od podporządkowanych sobie ludów słowiańskich. Trwało to całą zimą, a od kwietnia, gdy można było już pływać, Dnieprem powracali do Kijowa⁴⁷. W tym źródle odnotowano też, iż zimą Słowianie przygotowywali łodzie wykonane z drewna, a wraz z nadejściem wiosny, gdy lód topniał, spuszczały (wodowały) je na pobliskich zbiornikach wodnych. To na nich pływali po Dnieprze i drogą wodną podróżowali do Kijowa⁴⁸.

Przywołany terminarz – od późnej jesieni do wiosny – jest zbieżny w czasie z ostatnią wyprawą misyjną Brunona, z tą różnicą, że on nie doczekał kwietnia, gdyż 9 marca 1009 roku został zamordowany przez pogan. W *De administrando imperio* wśród plemion, od których zbierano daniny na rzecz Kijowa, wymienia się Krywiczów, a ci, jak wiadomo, byli sąsiadami plemion bałtyckich. Jako ciekawostkę dodajmy, że od ich nazwy w języku łotewskim wywodzi się oficjalna nazwa Rosji – *Krievija* (*Krievijas Federācija*, czyli Federacja Rosyjska).

Podsumowując powyższe rozważania, jestem skłonny postawić tezę, iż spotkanie Brunona z Litwą nie było przypadkowe, ale wręcz zaplanowane przez niego. Szereg argumentów na potwierdzenie tej tezy opublikowałem w cyklu tekstów popularnonaukowych pod tytułem „Litwa pierwotna w rejonie Ignalińskim”⁴⁹. Postawiona przeze mnie hipoteza na temat lokalizacji ostatniej podróży misyjnej i miejsca śmierci św. Brunona została rozpowszechniona i czeka na dyskusję już na poziomie akademickim.

Najdawniejszy odcinek granicy państwowej współczesnej Litwy stanowi jezioro Dryświaty (lit. *Drūkšiai*), na wyspie którego książę Połocka w XI wieku zbudował zamek. Jezioro to leży na granicy Republiki Litewskiej i Republiki Białorusi. Na obszarze pomiędzy jeziorem

⁴⁶ J. Bonarek, *Pojęcie „Rus’” jako określenie grupy społecznej*, „*Slavia Orientalis*”, T. XLVII: 1998, nr 1, s. 7–16.

⁴⁷ К. Багрянородный, *Об управлении империей*, перевод, подгот., ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева, Москва 1991, s. 51.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 45–47.

⁴⁹ Cykl dziewięciu odcinków dostępny na litewskim portalu DELFI.lt. Patrz: A. Vyšniauskas, *Pirmaprādė Lietuva Ignalinos rajone, 2019–2021*: dalis I: [online], [dostępny: <https://www.delfi.lt/pius/ivairu/pirmaprade-lietuva-ignalinos-rajone.d?id=82263587>]; dalis II–VIII...; dalis 9: [dostępny: <https://www.delfi.lt/pius/mokslas-inovacijos/pirmaprade-lietuva-ignalinos-rajone-ix-dalis-kas-gi-lietuvoje-isjudinobaltarusijos-pavadinimo-klausima.d?id=86820599>], [dostęp: 23.07.2022].

Dryświaty, Pojezierzem Brasławskim i Naroczańską Grupą Jezior, a dokładniej w ich okolicach (zwłaszcza na terenie dzisiejszej Białorusi), powinniśmy poszukiwać miejsca śmierci św. Brunona i osób mu towarzyszących. Wschodnią językową granicę bałtycką w XI–XIII wieku trzeba rozumieć jako szeroki pas terytorialny językowo mieszany⁵⁰. Na zachód od tej strefy, moim zdaniem, znajdowała się Litwa pierwotna jako ziemia, która później dała nazwę całemu krajowi, a ten jako państwo wszedł do historii pod nazwą Wielkie Księstwo Litewskie. Geograficzne poszerzenie terminu Litwa odbywało się stopniowo. Z biegiem czasu Wielkie Księstwo Litewskie powiększyło swój zasięg terytorialny, a jego stolicą zostało Wilno (w źródłach pisanych znane od 1323 r.). Litwa więc była już pojmowana znacznie szerszej i obejmowała sporą część ziem Słowian wschodnich.

Czasy porozbiorowe a współczesna narracja podręcznikowa dotycząca mniejszości narodowych

Niemieckie traktowanie Litwy w sensie geograficznym miało większe znaczenie i wpływ na kształtowanie przestrzenne średniowiecznego państwa litewskiego do momentu zawarcia unii krewskiej i bitwy pod Grunwaldem. Później, na mocy postanowień pokoju mełneńskiego w roku 1422, ustanowiono granicę państwa zakonu krzyżackiego z Wielkim Księstwem Litewskim, część której przebiegała na północ od prawego brzegu dolnego Niemna. Ten odcinek granicy przetrwał niemal 500 lat – do 1919 roku, gdy pas ziem na prawym brzegu dolnego Niemna i nad Morzem Bałtyckim, z ośrodkiem w Kłajpedzie (niem. *Memel*), na mocy traktatu wersalskiego odebrano Niemcom. Formalnie państwo zakonu krzyżackiego w Prusach przestało istnieć w początku XVI wieku, a Wielkie Księstwo Litewskie wraz z Koroną Królestwa Polskiego jako Rzeczpospolita Obojga Narodów przetrwało do czasów rozbiorowych. Wspomniany odcinek granicy po rozbiorach stanowił państwową granicę Imperium Rosyjskiego z Królestwem Prus, a później z Cesarstwem Niemieckim.

⁵⁰ P.U. Dini, *Baltų kalbų lyginamoji istorija*, Vilnius 2019, s. 271.

Warto w tym miejscu dodać, że we wschodniej części Prus Książęcych (później Królestwa Prus) na terenach litewskojęzycznych z czasem powstała tak zwana Mała Litwa, po niemiecku *Klein-Litauen* lub podobnie. *Klein-Litauen* (*Kleinlitauen*, *Preußisch-Litauen* i w innych wariacjach nazwy) pojawiała się nie tylko na mapach niemieckich, ale także angielskich – jako *Little Lithuania*⁵¹. Zagadnienie związane z nazewnictwem Małej Litwy w północno-wschodniej części ziem Prusów zasługuje na osobną analizę. Oddzielnego rozpatrzenia wymaga także geograficzne i polityczne pojmowanie Litwy w niemieckojęzycznych kręgach Inflant Polskich oraz Kurlandii. Pamiętając o niemieckich wpływach w XVIII-wiecznej Rosji, trzeba też uwzględnić niemieckie pojmowanie krain geograficznych i historycznych odnoszące się do obszaru Litwy w czasach dokonywania rozbiorów Rzeczypospolitej, tym bardziej że w tych rozbiorach uczestniczyło Królestwo Prus.

Ziemie litewskie w następstwie rozbiorów Rzeczypospolitej oraz po kongresie wiedeńskim należały do Rosji carskiej. Władze rosyjskie sukcesywnie starały się wymazać nazwę Litwy z dyskursu publicznego, traktując ją jedynie w kategorii historycznej. Litwa jednak przetrwała w polskiej myśli politycznej, a od lat 80. XIX wieku odrodziła się wraz z powstaniem litewskiego ruchu narodowego. Narodowcy litewscy z aspiracjami politycznymi traktowali Litwę nie tylko w kategorii przeszłości, ale także w perspektywie odrodzenia kraju i państwa. Chociaż tę przyszłość pojmowano na różne sposoby, zarówno w kontekście budzącego się społeczeństwa litewskiego, jak i w stosunkach litewsko-polskich. Również strona polska nie traktowała tej sprawy jednoznacznie w kontekście odrodzenia państwa litewskiego. Polacy nie byli skłonni traktować Litwinów jako oddzielnego narodu, który powinien mieć swoją państwowość, odrębną od przyszłej odrodzonej Polski.

W publikacjach polskich naukowców, a także autorów podręczników szkolnych do historii, również współcześnie, daje się zauważyć traktowanie Litwinów jako mniejszość narodową wśród Polaków na

---

⁵¹ J. Cary, *A new map of the Kingdom of Prussia with its Divisions into Provinces and Governments; From the latest Authorities*, London 1799, Wikipedia – Wikimedia, [online], [dostępny: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1799_Cary_Map_of_Prussia_and_Lithuania_-_Geographicus_-_Prussia-cary-1799.jpg], [dostęp: 23.07.2022].

ziemiach zabranych w czasach zaborów, chociaż wówczas państwa polskiego nie było, a Polaków w sześciu guberniach litewsko-białoruskich na przełomie XIX i XX wieku mieszkało zaledwie 16,3 proc.⁵². Faktem jest, że w przestrzeni pomiędzy zwartym obszarem Polaków a zwartym obszarem etnicznych Rosjan (w polskiej tradycji nieoficjalnie nazywanych Moskalami) leżały ziemie zamieszkane przez Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. Było to całkiem spore terytorium, na którym Polacy żyjący w rozproszeniu nie stanowili większości. Były to raczej polskie wyspy i wysepki wśród Litwinów i wschodnich Słowian na ziemiach etnicznych Litwy, Białorusi i Ukrainy.

Co w tym kontekście przeczytamy w jednym z najnowszych podręczników do historii dla klasy siódmej, a dokładniej – w wydanym tylko w polskiej wersji językowej dodatku do podręcznika polsko-niemieckiego pt. *Europa. Nasza historia*⁵³? W Polsce ten suplement stanowi integralną część wspólnego polsko-niemieckiego podręcznika przeznaczonego dla polskich szkół. Nie ma takiego suplementu dla szkół w Niemczech. W rozdziale IV: *Ruchy polityczne i mniejszości narodowe na ziemiach polskich*, znajduje się podrozdział „4.2. Wśród Polaków – mniejszości narodowe na ziemiach polskich”⁵⁴. Na początku jest takie zdanie: „Ziemie polskie pod zaborami zamieszkiwało kilka narodowości. Oprócz Polaków żyło tu wielu Żydów oraz Niemców, a na wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, które w XIX w. znalazły się w zaborach rosyjskim i austriackim, od pokoleń trwali Ukraińcy, Białorusini i Litwini”⁵⁵. Jak na takie zdania o mniejszościach narodowych wśród Polaków powinni zareagować Ukraińcy i Białorusini? Przecież na mało zurbanizowanych ukraińskich i białoruskich terenach przeważali właśnie Słowianie wschodni, a nie Polacy należący do Słowian zachodnich. Problem etniczny i językowy Słowian wschodnich jest aktualny również w czasach nam współczesnych. Wystarczy wspomnieć oficjalną politykę putinowskiej Rosji, która doprowadziła do agresji na

⁵² А. Смалянчук, *Полякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 г.*, Гародня 2000, s. 37.

⁵³ K. Gutowski, A. Kmak-Pamirska, G. Szelągowska, P. Szlanta, *Europa. Nasza historia. Historia w źródłach, obrazach i odwołaniach do współczesności. Suplement*, klasa 7, Warszawa 2020.

⁵⁴ Ibidem, s. 60–65.

⁵⁵ Ibidem, s. 60.

Ukrainę. Według aktualnej propagandy moskiewskiej i rosyjskiej polityki historycznej Ukraińcy to tylko odłam Rosjan.

Dla porównania, w niemieckich podręcznikach do historii, gdy jest mowa o mniejszościach narodowych w Cesarstwie Niemieckim (*Deutsches Kaiserreich*), Polacy są wymieniani jako jedna z nich. Na przykład w podręczniku dopuszczonym do użytku szkolnego w berlińskich gimnazjach nie spotkamy zapisu mówiącego o niemieckiej mniejszości narodowej mieszkającej wśród Polaków na ziemiach znajdujących się w Cesarstwie Niemieckim czy wśród Duńczyków w południowej części Półwyspu Jutlandzkiego, która też należała do Rzeszy⁵⁶. Na próżno też szukać w niemieckich podręcznikach i materiałach edukacyjnych zapisu mówiącego o tym, że Niemcy stanowili mniejszość narodową wśród Litwinów w Małej Litwie w Prusach Wschodnich. W materiale dydaktycznym, stanowiącym uzupełnienie podręcznika *Geschichte und Geschehen*, czytamy, że mniejszościami narodowymi i grupami etnicznymi w Cesarstwie Niemieckim byli Polacy, Litwini, Duńczycy, Fryzowie, Serbołużyczanie oraz Alzatzycy, a „Polacy stanowili najliczniejszą mniejszość narodową w Cesarstwie. Odsetek całej populacji Rzeszy wynosił około sześciu procent”⁵⁷.

Wróćmy do relacji litewsko-polskich. Z punktu widzenia działaczy litewskiego ruchu narodowego nie Litwini byli mniejszością narodową wśród Polaków, a wręcz odwrotnie – Polacy mniejszością narodową wśród Litwinów. Na ziemiach litewskojęzycznych żyło sporo osób, które czuły przywiązanie do polskości, ale stanowiły one mniejszość narodową wśród Litwinów. W latach 80. XIX wieku litewscy działacze ruchu narodowego odrzucali polską koncepcję, traktującą Litwinów jako Polaków, którzy mówią po litewsku i są tylko elementem etnograficznym, porównywalnym z Bretończykami albo mieszkańcami Prowansji we Francji⁵⁸. Truizmem będzie stwierdzenie, że język litewski i polski bardzo się różnią.

⁵⁶ T. Arand, D. Bender, M. Brabänder u.a., *Geschichte und Geschehen. Gesamtband Oberstufe*, Schulbuch: Klasse 11–13, Stuttgart–Leipzig–Dortmund 2017, s. 157.

⁵⁷ J. Thiel, *Infoblatt: Minderheiten, Randgruppen und Außenseiter im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 2012, s. 1, Ernst Klett Verlag GmbH, [online], [dostępny: https://www2.klett.de/sixcms/media.php/229/DO01_3-12-430001_Kap4_online_xx34z3_Mind_19Jh.pdf], [dostęp: 30.08.2022].

⁵⁸ Szerzej: „*Lietuviai ir lenkai*“ (1887). *Jono Šliūpo pozicija ir valstybingumo vizijos XIX a. pabaigoje*,

Pod koniec lat 70. XIX wieku w niemieckiej literaturze naukowej po raz pierwszy zaczęto traktować litewskojęzyczne tereny w Cesarstwie Niemieckim (w Prusach) oraz w carskiej Rosji jako obszar, który na mapie językowej nazywano „Littauen”⁵⁹. Widoczne to było po raz pierwszy w książce Friedricha Kurschata zatytułowanej *Gramatyka języka litewskiego*, napisanej po niemiecku⁶⁰. Takie traktowanie Litwy było wówczas czymś nowym nie tylko w niemieckiej literaturze akademickiej, ale także wśród rodzącego się litewskiego ruchu narodowego, który z czasem rozrastał się.

Geograficzne pojmowanie Litwy przez Niemców w czasie obu wojen światowych

W XX wieku Niemcy dwukrotnie okupowali ziemie litewskie. Za pierwszym razem w czasie wojny z Rosją (najpierw carską, a później bolszewicką), a drugi raz w następstwie agresji III Rzeszy na ZSRR. W czasie I wojny światowej Litwa pod okupacją niemiecką znajdowała się w granicach *Ober-Ost – das Land Ober Ost*. Tak zapisywano w skrócie nazwę obszaru okupowanego, dotychczas będącego częścią Imperium Rosyjskiego, zależnego od niemieckiego *Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten* (tzn. Obszar Głównodowodzącego niemieckimi wojskami na Wschodzie). Wiosną 1917 roku dokonano podziału administracyjnego *Ober-Ostu* według etnopolitycznych kryteriów, a Litwa stanowiła główną część w tej terytorialnej konstrukcji, która miała określone granice. W tym samym roku ukazała się drukiem niemiecka książka pod tytułem *Das Land Ober Ost*⁶¹.

---

red. A. Vyšniauskas, R. Gaidis, L. Švec, Vilnius 2016.

⁵⁹ V. Safronovas, *Lietuva vokiečių ir Prūsijos lietuvių erdvinėse sampratoje*, w: *Lietuvos erdvinės sampratos ilgakame XIX šimtmečiuje*, ed. D. Staliūnas, Vilnius 2015, s. 274.

⁶⁰ F. Kurschat, *Grammatik der littauischen Sprache*, Halle 1876, s. 1–2.

⁶¹ *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*, hrsg. im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost. Bearbeitet von der Presseabteilung Ober Ost, Stuttgart–Berlin 1917.

Ryc. 2. Mapa na okładce książki *Das Land Ober Ost* – 1917 r.
Zdjęcie z archiwum autora – A.V.

Na okładce książki *Das Land Ober Ost* widać kartograficzne przedstawienie okupowanych ziem z ich podziałem administracyjnym. W książce jest też wiele ciekawych map, jak np. ta ilustrująca obszary językowe na terenie *Ober-Ostu* (Ryc. 3)⁶².

⁶² Ibidem.

Ryc. 3. Niemiecka mapa zwartych obszarów językowych w kraju *Ober-Ost*
Zdjęcie z archiwum autora – A.V.

Wilno na zaprezentowanej mapie jest otoczone z trzech stron obszarem litewskojęzycznym, a z czwartej językowo sąsiaduje z Białorusinami, których Niemcy nazwali *Weissruthenen*. Samo Wilno natomiast na tej mapie znajduje się w białoruskim obszarze językowym. Takie otoczenie Wilna z trzech stron przez obszar litewskojęzyczny było wręcz powszechne na ówczesnych europejskich mapach etnograficznych oraz językowych. Tak było i na mapach drukowanych w Imperium Rosyjskim, np. na „Etnograficznej mapie europejskiej Rosji”

z 1875 roku⁶³. Zresztą również polscy działacze i badacze traktowali Wilno z okolicami jako wyspę polską, okrążoną z trzech stron przez obszar litewski. Na przykład Leon Wasilewski, bliski współpracownik Józefa Piłsudskiego, w 1912 roku, pisząc o stosunkach narodowościowych, stwierdził: „Wyspy polskie – to przede wszystkim wielkie zbiorowiska miejskie, najczęściej wraz z okolicami. Taką wyspą jest przede wszystkim stolica kraju – Wilno, wraz z dość rozległą okolicą, stopniowo zlewającą się z obszarem białoruskim, przedzielającym tę wyspę polską na północy, zachodzie i południu od obszaru litewskiego”⁶⁴.

Co się tyczy niemieckiej polityki narodowościowej w okupowanym kraju, sztucznie nazwanym w skrócie *Ober-Ost*, to Niemcy traktowali Litwinów nie jako mniejszość, nie jako Polaków mówiących po litewsku, ale jako naród, który powinien mieć swoją państwowość, niezwiązaną z Polską, a w przyszłości połączoną z Niemcami na mocy różnych konwencji. To było jasne dla kierownictwa politycznego i militarne Rzeszy, a stało się aktualne po obaleniu caratu w Rosji. Gdy zmieniła się sytuacja – po dojściu bolszewików do władzy w Rosji i rozpoczęciu pertraktacji pokojowych w Brześciu Litewskim, od 1 lutego 1918 roku Niemcy zmodyfikowali podział terytorialny *Ober-Ostu*. Litwę podzielono na dwie części – północną (*Litauen, Bezirk Nord*) i południową (*Litauen, Bezirk Süd*). Do tej południowej przyłączono Białystok oraz Grodno. Gdy 10 lutego delegacja Rosji na czele z Lwem Trockim zerwała pertraktacje pokojowe w Brześciu Litewskim, Niemcy dość szybko zajęły nie tylko całe terytorium łotewskie, ale także i estońskie. Jeszcze wiosną 1918 roku Niemcy, pełne wiary w swoje zwycięstwo w wojnie światowej, czyniły plany względem większej terytorialnie Litwy, związanej w przyszłości z państwem niemieckim. Jednak już latem 1918 roku dla władz Rzeszy stało się jasne, że wojnę Niemcy przegrały i rozpoczęły opracowywanie nowej strategii względem Litwy

⁶³ Этнографическая карта Европейской России, составил А.Ф. РИТТИХ, С. Петербург 1875, Retro map, [online], [dostępny: http://retromap.ru/1418753_z7_67.703193,13.996582], [dostęp: 26.08.2022].

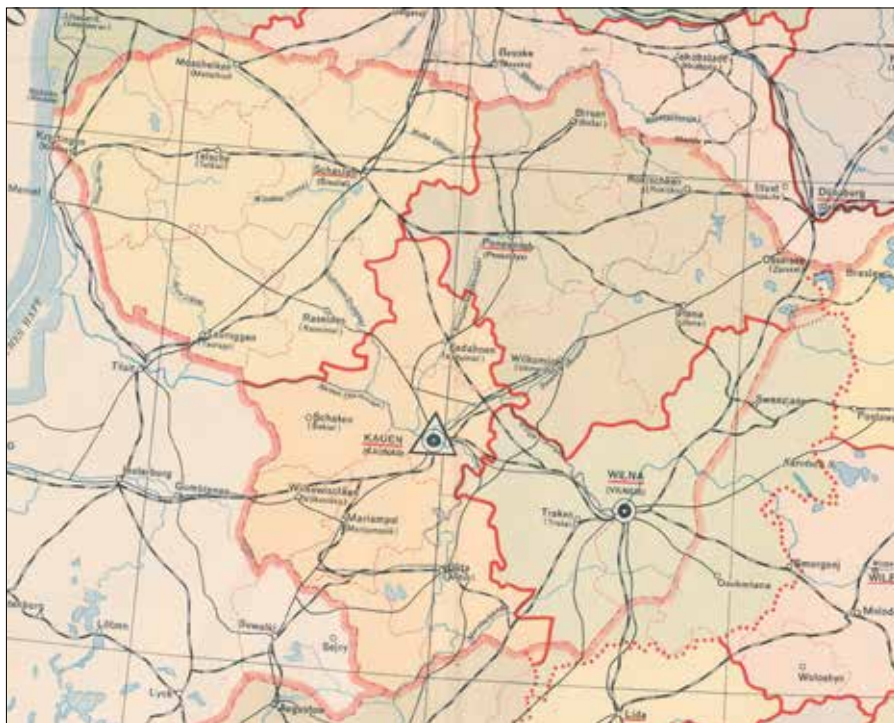
⁶⁴ L. Wasilewski, op. cit., s. 83.

– przyznanie większej niezależności temu państwu, ale pomniejszemu terytorialnie, ze zwartym obszarem języka litewskiego. W narastającym konflikcie polsko-litewskim o sporne terytoria Niemcy formalnie i oficjalnie nie planowały swojego militarnego udziału⁶⁵. Tak więc dość niewielka terytorialnie Litwa jako państwo niepodległe w dwudziestoleciu międzywojennym pojawiła się na mapie Europy, co było zgodne z planami polityki zagranicznej Republiki Weimarskiej.

W czasie II wojny światowej Niemcy nazistowskie ponownie okupowały ziemie litewskie. W stworzonym *Ostlandzie* (*Reichskommissariat Ostland*) powstał *Generalbezirk Litauen* z centrum w Kownie, a w roku 1942 jego granice przesunięto w kierunku wschodnim i południowym, w porównaniu z granicą Litwy z lat 1939–1941. Pomimo tego największe jezioro litewskie Dryświaty (*Drūkšiai*) wraz z częścią przylegającego do niego obszaru administracyjnie włączono do *Generalbezirk Weißruthenien*, co było wyjątkiem w stosunku do wschodniej granicy z końca 1939 roku. Warto zauważyć, że wschodnia granica *Generalbezirk Litauen* z roku 1942 (Ryc. 4) przypominała wschodnią granicę Litwy w ramach *Ober-Ost* z wiosny 1917 roku (Ryc. 2).

⁶⁵ Te zagadnienia autor niniejszego artykułu poruszył w publikacjach: A. Vyšniauskas, *Konstituierung des litauischen Staatswesens am Ende des Ersten Weltkriegs*, w: *Litauisches Kulturinstitut: Jahrestagung 2003 Suvažiavimo darbai*, Lampertheim 2004, s. 29–56; idem, *Pranešimas, perskaitytas Karo akademijoje [2003] Vasario 16-osios proga*, w: *Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena: straipsnių ir dokumentų rinkinys*, sudarė E. Manelis, R. Samavičius, Vilnius 2007, s. 271–272; idem, *Vokietijos strategija okupuotos Lietuvos atžvilgiu 1917 metais*, „Karo archyvas”, T. 33: 2018, s. 8–35, 381–382.

Ryc. 4. Generalbezirk Litauen na niemieckiej mapie Ostlandu z 1942 r.⁶⁶

Ryc. 4a. objaśnienia (Erklärungen) na niemieckiej mapie Ostlandu z 1942 r.
Zdjęcia z archiwum autora – A.V.

⁶⁶ Strukturbericht über das Ostland, t. 2: Ostland-Atlas, Riga 1942, [1. Karte] Ostland Verwaltungskarte.

Stare i nowe pytania badawcze wymagają dalszych weryfikacji oraz odpowiedzi

Dlaczego Niemcy w roku 1942 dokonali nowego wytyczenia granic administracyjnych okupowanej Litwy? Czym kierowali się i jaką wówczas wypracowali strategię wobec Litwy? To są pytania, które czekają na odpowiedź i wymagają dalszych badań, podobnie jak te dotyczące niemieckich planów wobec Litwy w czasie I wojny światowej. Co prawda, problem ten został już częściowo opracowany i powstała całkiem spora literatura na temat „okupacji kaizerowskiej” i „okupacji hitlerowskiej”, ale nadal czekają na szczegółową analizę oraz włączenie do obiegu naukowego istniejące jeszcze źródła archiwalne oraz te sukcesywnie publikowane w wersji papierowej oraz elektronicznej. Nie zapominajmy też, że nadal ważnym problemem badawczym pozostaje nie do końca wyjaśnione zagadnienie pojawienia się oraz lokalizacji pierwotnej Litwy, a także rozszerzania jej terytorium, ewolucja podejścia do Litwy jako kraju i państwa. Natomiast poznanie sposobu traktowania obszaru Litwy w przeszłości przez Niemców pozwoli na zrozumienie relacji sąsiedzkich dawniej, ale i współcześnie.

Streszczenie

Pierwsza wzmianka o kraju nazywanym Litwą pochodzi z początku XI wieku. Zdaniem polskiego historyka Jerzego Ochmańskiego Litwa znana była Rusi na długo przed 1009 rokiem. Językoznawcy zrekonstruowali prastarą nazwę kraju w bałtyckiej formie jako *Lēt-uv-ā (> *Lietuvā*). Mowa o początkowej Litwie, a nie o późniejszym Wielkim Księstwie Litewskim, które obejmowało na przestrzeni wieków duże obszary ziem wschodniosłowiańskich.

W artykule zostały zaprezentowane argumenty na to, że w początkach istnienia Litwy był tworzony system obronny ziem bałtyckich przeciwko inwazji słowiańskiej. W tym miejscu niezbędne jest wyjaśnienie germańskiego pochodzenia nazwy kraju (*Lettownen*, *Lithauen* etc.). W czasach niemieckich okupacji ziem litewskich w trakcie I oraz II wojny światowej niemiecka myśl wojenna i polityczna dużo uwagi poświęcała geograficznemu podejściu do nazwy Litwa. Problem ten, jak dotąd, nie został gruntownie przebadany. Temu więc zagadnieniu jest poświęcony artykuł.

Summary

The first mention of the country called Lithuania comes from the beginning of the 11th century. According to Polish historian Jerzy Ochmański, Lithuania was known to Ruthenia long before 1009. Linguists have reconstructed the ancient name of the country in the Baltic form as **Lēt-uv-ā* (>*Lietuvà*). We are talking about the initial Lithuania, not the later Grand Duchy of Lithuania, which covered large areas of Eastern Slavic lands over the centuries.

The article presents arguments that in the early days of Lithuania, a defense system of the Baltic lands against the Slavic invasion was created. At this point it is necessary to explain the Germanic origin of the name of the country (*Lettowen, Lithauen* etc.). During the German occupation of Lithuanian lands during World War I and II, German military and political thought paid a lot of attention to the geographical approach to the name Lithuania. This problem has not been thoroughly researched yet. The article is devoted to this issue.

Słowa kluczowe: Litwa, Wielkie Księstwo Litewskie, XI wiek, Bruno z Kwerfurtu, Słowianie, geopołożenie, niemiecka myśl wojenna

Keywords: Lithuania, Grand Duchy of Lithuania, 11th century, Bruno of Querfurt, Slavs, geolocation, German war thought

Bibliografia

Źródła

Cary J.. *A new map of the Kingdom of Prussia with its Divisions into Provinces and Governments; From the latest Authorities*, London 1799, Wikipedia – Wikimedia, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1799_Cary_Map_of_Prussia_and_Lithuania_-_Geographicus_-_Prussia-cary-1799.jpg

Die Annales Quedlinburgenses, herausgegeben von Martina Giese, Hannover 2004

Konstytucja Republiki Litewskiej, uchwalona przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum z dn. 25 października 1992 r., Lietuvos Respublikos Seimas, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpg&documentId=TAIS.313314&category=TAD>

Literatura

- 1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius 2006
- Arand T., Bender D., Brabänder M. u.a., *Geschichte und Geschehen. Gesamtband Oberstufe*, Schulbuch: Klasse 11–13, Stuttgart–Leipzig–Dortmund 2017
- Baranauskas T., *Kur buvo Lietuvos žemė?*, „Lituanistica”, 2002, nr 2, s. 3–18
- Bieniak J., *Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji*, „Acta Baltico-Slavica”, T. 6: 1969
- Bonarek J., *Pojęcie „Ruś” jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis”, T. XLVII: 1998, nr 1, s. 7–16
- Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*, hrsg. im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost. Bearbeitet von der Presseabteilung Ober Ost. Stuttgart–Berlin 1917
- Dini P.U., *Baltų kalbų lyginamoji istorija*, Vilnius 2019
- Dubonis A., *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius 1998
- Garliauskas V., *Dar kartą dėl Lietuvos vardo ir lietuvių etnogenezės*, „Gimtoji kalba”, 2019, nr 5, s. 3–8
- Gudavičius E., *„Lietuvos“ vardas XI a.–XX a. I pusės šaltiniuose*, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, Visuomeniniai mokslai”, 1983, t. 3, s. 79–88
- Gudavičius E., *Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva*, w: 1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius 2006, s. 9–65
- Gutowski K., Kmak-Pamirska A., Szelałowska G., Szlanta P., *Europa. Nasza historia. Historia w źródłach, obrazach i odwołaniach do współczesności. Suplement*, klasa 7, Warszawa 2020
- Herder J.G., *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Buch II: *Finnen, Letten und Preußen*, ODYSSEE Theater, https://odysseetheater.org/goethe/herder/ideen_16_02.htm
- Herder J.G., *Pomysły do filozofii dziejów rodzaju ludzkiego. Dzieło przełożone z języka niemieckiego z dodatkiem przedmowy i opisu życia autora przez Józefa Bychowca Kapitana*, t. 3, Wilno 1838, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/64181/edition/81892/content>
- Karaliūnas S., *Baltų etnonimai*, Vilnius 2015
- Karaliūnas S., *Lietuvos vardo kilmė*, „Lietuvių kalbotyros klausimai”, T. 35: 1995

- Kurschat F., *Grammatik der litauischen Sprache*, Halle 1876
- Kuzavinis K., *Lietuvos vardo kilmė*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai. Kalbotyra“, T. 10: 1964
- Leonavičiūtė I., *Tūkstantmečio detektyvas: Šv. Brunonas ir 1009-iejai*, Vilnius 2016
- „Lietuviai ir lenkai“ (1887). *Jono Šliūpo pozicija ir valstybingumo vizijos XIX a. pabaigoje*, red. A. Vyšniauskas, R. Gaidis, L. Švec, Vilnius 2016
- Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, Vilniaus universiteto Filologijos fakultetas, <https://etimologija.balt nexus.lt/?w=medis>
- Łowmiański H., *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932
- Ochmański J., *Dawna Litwa: studia historyczne*, Olsztyn 1986
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982
- Ochmański J., *Litewska granica etniczna na Wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981
- Otrębski J., *Lietuvà*, „Beiträge zur Namenforschung“, 1958, Jg. 9, s. 116–188
- Palmitis L., *Įmintos tūkstantmečio mįslės. Šventasis Brunonas Bonifacas, senovės baltai ir Lietuvos pasienis*, Kaunas 2009, s. 67–94
- Safronovas V., *Lietuva vokiečių ir Prūsijos lietuvių erdvinėse sampratose*, w: *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtetyje*, ed. D. Staliūnas, Vilnius 2015, s. 263–301
- Strukturbericht über das Ostland*, t. 2: *Ostland-Atlas*. Riga 1942, [1. Karte] *Ostland Verwaltungskarte*
- Thiel J., *Infoblatt: Minderheiten, Randgruppen und Außenseiter im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 2012, S. 1, Ernst Klett Verlag GmbH, https://www2.klett.de/sixcms/media.php/229/DO01_3-12-430001_Kap4_online_xx34z3_Mind_19Jh.pdf
- Ureland P.S., *Prehistoric bilingualism and pidginization as forces of linguistic change*, „The Journal of Indo-European Studies“, 1979, Vol. 7, s. 77–104
- Vyšniauskas A., *Konstituierung des litauischen Staatswesens am Ende des Ersten Weltkriegs*, w: *Litauisches Kulturinstitut: Jahrestagung 2003 Suvažiavimo darbai*, Lampertheim 2004, s. 29–56
- Vyšniauskas A., *Pirmąpradė Lietuva Ignalinos rajone*, 2019–2021: dalis 1: <https://www.delfi.lt/plius/ivairu/pirmaprade-lietuva-ignalinos-rajone.d?id=82263587>; dalis II–VIII...; dalis 9: <https://www.delfi.lt/plius/mokslas-inovacijos/pirmaprade-lietuva-ignalinos-rajone-ix-dalis-kas-gi-lietuvoje-isjudino-baltarusijos-pavadinimo-klausima.d?id=86820599>

- Vyšniauskas A., *Pranešimas, perskaitytas Karo akademijoje [2003] Vasario 16-osios proga*, w: *Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena: straipsnių ir dokumentų rinkinys*, sudarė E. Manelis, R. Samavičius, Vilnius 2007
- Vyšniauskas A., *Vokietijos strategija okupuotos Lietuvos atžvilgiu 1917 metais*, „Karo archyvas“, T. 33: 2018, s. 8–35
- Wasilewski L., *Litwa i Białoruś: Przeszłość – teraźniejszość – tendencje rozwojowe*, Kraków [1912]
- Zinkevičius Z., [recenzja] *Letas Palmaitis, Įmintos tūkstantmečio mįslės: Šventasis Brunonas Bonifacas, senovės baltai ir Lietuvos pasienis*, Kaunas 2009, „Baltistica“, T. 44: 2009, nr 1, s. 149–159
- Zinkevičius Z., *Lietuvos vardas: Kilmė ir formų daryba*, Vilnius 2010
- Zinkevičius Z., [recenzja] *Letas Palmaitis, Įmintos tūkstantmečio mįslės: Šventasis Brunonas Bonifacas, senovės baltai ir Lietuvos pasienis*, Kaunas 2009, „Baltistica“, T. 44: 2009, nr 1
- Zschackwitz J.E., *Einleitung zu denen vornehmsten Rechts-Ansprüchen Derer Gecrönten Hohen Häupter Und anderer Souverainen in Europa: Worinnen deren eigentliche Beschaffenheit und Ursprung gehörig vorgestellt, Insonderheit aber der weltlichen Chur- und alten Fürstlichen teutschen Häuser ihre Praetensiones vorgetragen ... werden*, Zweiter Theil, Franckfurt–Leipzig 1735
- Багрянородный К., *Об управлении империей*, перевод, подгот., ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева, Москва 1991
- Смялянчук А., *Полякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 г.*, Гародня 2000
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Москва 1986
- Этнографическая карта Европейской России*, составил А.Ф. Риттих, С. Петербург 1875, Retro map, http://retromap.ru/1418753_z7_67.703193,13.996582